

19.YÜZYIL SONLARINDA VE 20.YÜZYILIN BAŞLARINDA TÜRKİSTAN DİNÎ-MAARİFİ EDEBİYATINDA AHMED YESEVİ İZLERİ*

The Traces of Ahmad Yassawi in Turkistanian Religious and Enlightenment Literature at the End of 19th and the Beginning of the 20th Century

Khamidulla TADZHİYEV**

Nodirkhon KHASANOV***

Torali KYDYR****

Öz

Türk-İslam dünyası tarihinde bir taraftan emperyalizmin zulmü, diğer taraftan millî uyanış hareketi ve düşüncelerinin ortaya çıkış dönemi olan 19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarında Türkistan'da edebiyatın hem klasik hem de yeni gelenekleri devam etmekteydi. Eski devirlere nazaran çok verimli olmasa da dini-tasavvufî edebiyat kısmen idame etmekte, ancak son süreçlerini yaşamaktaydı. Zira Türkistan halkları edebiyatında “Hikmet” adlı dinî-tasavvufî ekolün kurucusu olarak anılan “Pir-i Türkistan” Hoca Ahmed Yesevi ve onun kurduğu ilk Türk tarikatı olan “Yesevîlik”, Orta Asya Türklerinin sosyal ve manevî hayatını asırlardır geniş bir şekilde etkilemiştir. Bu etkinin neticesinde Türk dünyasında Ahmed Yesevi'nin fikir ve görüşleri yayılmıştır. Nitekim Süleyman Hakîm Ata, Kul Ubeydî, Kul Umurî, Nimetullah, Miskin Kasım, Halis gibi birçok Yesevî takipçisi manzumeleriyle “Hikmet” geleneğini geliştirmişlerdir. Diğer taraftan ise Sufî Muhammed Danişmend, Hüsameddin Sıgnâkî, Mevlâna Koylakî, Hoca İshak Ata, Übeydî, Hudaydâd-ı Veli, Hazinî, Âlim Şeyh, Muhammed Hüseyin Buhârî, Zinde Ali, Molla Hudaydâd gibi farklı zaman ve mekânlarda yaşayan birçok mutasavvıf yazar ilmî, tarihî, edebî ve tasavvufî eserleriyle Yesevîlik edebiyatını oluşturmuşlardır. 19.yüzyıldaki dinî-maarifî edebiyata göz attığımızda bu geleneği devam ettiren, Yesevî şiiirlerinden ilham alarak eser veren Hudaydâd, Nizami-Hokandî, Hazinî-Hokandî, Kul Nadirî gibi onlarca arif şairi görebiliriz. Yazıda, Hoca Ahmed Yesevî fikir ve görüşlerinden etkilenen Azim Hâce İşan, Meczub Nemenganî, Molla Yoldaş Hilvetî gibi marifetçi şairlerin hayatı ve eserlerine kısaca değinilecek, dönem ve edebiyatın bakış açısıyla değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Azim Hâce, Meczub, Hilvetî, Edebiyat, Tasavvuf, Hikmet.

Abstract

In the history of the Turkish-Islamic world, on the one hand, the persecution of imperialism, and on the other hand, the classical and new traditions of literature continued in Turkistan from the early 19th century to the early 20th century. Although it was not very productive compared to the old times, religious-sufistic literature partially sustained, but it was experiencing its final processes. Because, “Pir-i Turkistan” (Saint Teacher of Turkestan) written by Hoja Ahmad Yassawi, who was known as the founder of the religious-mystical school named as Hikmat (wisdom) in the literature of Turkestan, as well as the founder of the first Turkic sect, and Yassawian teachings have been practicing for centuries in the social and spiritual life of Central Asian Turks. As a result of this effect, the ideas and views of Ahmad Yassawi spread in the Turkic world. As a matter of fact, many Yassawi followers such as Sulayman Hakim Ata, Kul Ubaydi, Kul Umuri, Nimatullah, Miskin Kasım, and Halis developed the tradition of Hikmat with their poetry. On the other hand, Sufi Muhammad

*Geliş Tarihi: 25.06.2020, Kabul Tarihi: 09.08.2020. DOI: 10.34189/hbv.96.014

** Doktora Öğrencisi, el-Farabî Kazak Millî Üniversitesi, Türksoy Bölümü, Almatı / Kazakistan, xamidulla_86@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8078-1585

***Prof. Dr. Karabuk Üniversitesi, Türkiye / Karabük, nkhasanov@karabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2413-8990

**** Doç.Dr. M. Avezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Eski Edebiyat ve Türkoloji Bölüm Başkanı, Almatı/ Kazakistan, qydyr.torali@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9549-256X

Danishmand, Husameddin Signaki, Mevlana Koylaki, Hoja İshak Ata, Ubeydi, Hudaydad Veli, Hazini, Alim Sheikh, Muhammad Husayin Buhari, Zinde Ali, Molla Hudaydad, and many sufi writers who lived in different times and places, created the literature of Yassawian teachings with their literary and mystical works. When we take a look at religious-marvelous literature in the 19th century, we can see dozens of wise poets such as Hudaydad, Nizami-Hokandi, Hazini-Hokandi, and Kul Nadiri, who continue this tradition and inspired by Yassawi's poems. In the article, the life and works of ingenious poets such as Azim Hoja Eshan, Majzub Nemengani, and Molla Yoldash Hilwati, who are influenced by Hoja Ahmad Yassawi's ideas and opinions, will be discussed with a perspective of period and literature.

Keywords: Azim Hoja, Majzub, Hilwati, Literature, Tasawwuf, Hikmat.

1. Giriş

Türkistan halklarının edebiyat tarihinde 19. ve 20. yüzyıllardaki siyasi, manevi ve edebi dönem, dikkatli ve geniş bir çalışmayı gerektirir. Çünkü bu dönem birçok büyük imparatorluğun siyasi ideolojilerine dayalı sömürge politikasının etkisinden kaynaklanan çeşitli tarihsel ve edebi eğilimleri ortaya çıkaran bir dönemdir. Dolayısıyla bu durum Türk halkları edebiyatında farklı açılardan yer almaktadır.

Çarlık Rusyası Orta ve Kuzeybatı Asya'daki büyük bozkırları mesken edinen Türk halklarını kolonize edip yönetmenin çeşitli yollarını düşünmekle birlikte bu durumla ilgili özel konseptlerini de devreye sokmaktaydılar. Bu dönemde Çarlık Rusyası, sömürsü altındaki ülkeleri sözde "karanlıktan aydınlığa çıkartmak" amacıyla, bu halkların tarihini, dilini, edebiyatını, kültürünü, antropolojisini ve etnik yapısını kapsamlı olarak araştırmaya başlamıştı.

Türkistan'da bu dönemde üç hanlık: Buhara, Hive ve Kokand hüküm sürmekteydi. Bu hanlıkları ve kuzeydeki Kazak hanlığını ele geçirme çalışmalarını sürdüren Çarlık Rusyası'nın yeni hedefi Buhara, Hive ve Kokand hanlıkları olmuştur. Bu üç hanlığın kendi aralarında yaşadıkları çekişmeler ve gelişmiş dünyadan uzakta kalmak gibi nedenler Çarlık Rusyası'nın işgalini kolaylaştırmıştır.

Begali Kasimov Çarlık Rusyası'nın bu çabasını ve hanlıkların düştükleri durumu şöyle izah etmiştir: "19. yüzyılın başlarında Ruslar köhne ve meşhur Türkistan'ın kuzey kapılarına dadanmaya başladılar. Eskiden Timurlular'ın yerine gelen Şeybani Han'ın uzun sürmeyen merkezi hâkimiyetinden sonra koca Türkistan, kademeli olarak parçalanmaya yüz tutarak, üç hanlığa bölünmüştü. Uzun zamandır kendi aralarında tefrika ve çekişme batağına batmışlardı" (Kasimov, 2004: 5).

Orta Asya'nın Rusya tarafından işgal edilmesi ve büyük bir kısmının Türkistan Valiliği olarak oluşturulması, bölgenin siyasi ve sosyo-ekonomik kalkınmasındaki tüm durumu ve eğilimleri kökten değiştirmiştir. Genel valiliğin bölgesi, sınırları Çarlığın stratejik ve siyasi çıkarları temelinde belirlenmiş, nüfusun etnografik özelliklerini tamamen göz ardı eden bölgelere ayrılmıştır (Abdurahimova, 1994: 68).

Rus devletinin sömürgecilik siyasetine halk şiddetle karşıydı. Kazak hanlığı ve Türkistan ülkelerinde esarete karşı onlarca hürriyet mücadelesi olduğu bilinmektedir. Mesela, Kazak hanlığında İsatay Taymanoğlu ve Mahambet Ötemisoğlu önderliğindeki isyanı (1836-1838), Kenesarı Kasımoğlu önderliğinde olan hürriyet mücadelesini (1837-1847), Zhankozha Nurmuhammedoğlu isyanını (1856-1857), Eset Kötibarovoğlu kalkışmasını (1868-1869) ve Mangıstau şehrindeki köylü ayaklanmasını bu mücadelelere örnek getirebiliriz.

Türkistan'ın Kokand bölgesinde 1876 yılında meydana gelen Polathan İsyanı, aynı sene Oş'ta Kurbancan Dadka önderliğindeki isyan, 1878 yılında Andican'ın Mintepe köyünde meydana gelen Yetimhan İsyanı, 1884 yılında Akboyra sahillerinde İshanlar'ın başlatmış olduğu isyan, 1892 yılında Taşkent'te meydana gelen Veba İsyanı, 1893 yılında Fergana'da meydana gelen Sabır Han İsyanı, 1898'deki Andican'daki Dükçi İshan'ın büyük kalkışması gibi isyanlar çeşitli sebep ve bahanelerle başlayan ancak mahiyeti bir olan isyanlardır; bu isyanlar sömürgecilik zulmünden ezilen halkın kendine özgü direnişinin bir ifadesidir¹ (Egamnazarov, 1994:144).

Hâsılı, 19. yüzyılın sonu Türk-İslam dünyası tarihinde tam bir facia dönemi idi. 19. yüzyılın sonlarından itibaren gittikçe hızlanan işçi grevleri ve ihtilalci grupların faaliyetleri, 20. yüzyılın başlarında çarlık rejimini tehdit eder boyutlara ulaşmış, 1905 yılında Japonya karşısında alınan ağır mağlubiyetten sonra Rusya'da 1905 yılında meşrutiyet ilân edilmiştir. Meşrutiyetin ardından Türk halklarından İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Musa Carullah Bigi, Mahmudhoca Behbudî, Avlanî, Ahmed Baytursınoğlu, Mağcan Cumabayoğlu gibi birçok marifet edebiyatı temsilcileri kongreler yapıp, “Müslüman İttifakı” adıyla bir de siyasi parti kurmuşlardır. Müslüman İttifakı'nın kongrelerine Türkistan, Kırgız-Kazak, Kırım, Kafkasya, İdil-Yayık, Sibir türklere mensup temsilciler katılmış, alınan kararları Türk yurtlarında uygulamak üzere faaliyet başlamıştır² (Karakaş, 2012:10).

Kırım'da “Tercüman”, “Millet”, Kazan'da “Vakit”, “Şûra”, “Kazan Muhbiri”, “Tan Yıldızı”, Azerbaycan'da “Hayat”, “İrşad”, Kazak ilinde “Kazak”, Özbekistan'da “Terakki”, “Şöhret”, “Hürşid”, “Tüccar”, “Hürriyet”, “Uluğ Türkistan” gibi gazete ve dergilerin yayımlanması, İshakhan İbret, Munavvarkari Abduraşidhanov, Abdulla Avlanî, İbray Altınarın gibi Özbek ve Kazak marifetçiler tarafından yeni okulların açılması, kütüphaneler kurulması yolunda yapılan faaliyetler Türkistanlıların millî uyanışına hizmet eden önemli etkenlerdir. Bu dönemde gelişen edebiyata genel olarak baktığımızda, klasik Çağatay edebiyatının devam ettiğini, bununla birlikte yeni edebiyatın da başlayıp gelişmekte olduğunu görmekteyiz. Özelde ise bu dönem edebiyatını klasik edebiyat, didaktik edebiyat ve millî mücadeleye yönelik edebiyat şeklinde üçe ayırabiliriz.

Emperyalist güçlerin istila siyaseti etkisiyle, Türkistan'da geleneksel Çağatay edebiyatının temelinde millî bir uyanış edebiyatı ortaya çıkmıştır. Bu edebiyata mensup sanatkarlar ise milletin gelişmesi için eserleriyle mücadele etmişlerdir.

Bir taraftan halkın Çarlık Rusyası'na karşı isyanları, diğer taraftan ise milleti uyandırmaya hizmet eden büyük marifetçilerimizin hareketleri tabii olarak şair ve yazarları, özellikle halk edebiyatını etkilemiştir. Kazak edebiyatından örnek verecek olursak, Abay Kunanbayoğlu, Ibray Altınсарin, Çokan Valihanov gibi marifetçiler, Maylıhoca Sultanhocaoğlu, Şadi Cangiroğlu, Şortanbay Qanayoğlu, Kalıbay Mambetoğlu, Ergöbek Kuttıbayoğlu, Madi Merkişoğlu gibi halk şairleri halkın durumunu, toplumdaki adaletsizlikleri ve haksızlıkları anlatan eserler vermişlerdir. “Zar-zaman şairi” diye adlandırılan Şortanbay Qanayoğlu “Biylik ketti basıngnan” şiirinde şöyle der:

Patşa curtın kanadı,
Baylar cörgem sanadı.
Carlının canı berik eken,
Mal üşin on eki ay koy bağıp,
Calğız tokty aladı (Kanayoğlu, 2014: 296).

Açıklaması: Padişah halkına zülm ederdi, Zenginler ise para sayardı, Fakirlerin durumu çok ağırdı, geçimini sağlamak için on iki ay zengininin koyununu güdüp, karşılığında bir kuzu alırdı.

Milletinin uyanması için hizmet eden şairlerden Mağcan Cumabayoğlu “Sorlu kazak” şiirinde ise şöyle der:

Kozgal kazak, bilim izder kez keldi,
Kılıç alıp nadanlık sağan kezendi.
Şetke laktır, tımahtay alıp elden ku,
Erteli keş basınga minip ezgendi.
Kitap aper, okısın balang kolına,
Maldı ayama oku bilim colına.
Öner alıp baskalarmen katar bol,
Kosıl birdey adamzatting colına (Cumabaev, 2002: 13).

Açıklaması: Kalk ey Kazak halkı, ilim arayışı zamanı geldi, cehalet kılıcıyla sana karşı geldi. Sabah akşam başına çıkıp seni ezmek istedi, onları yolundan at, halkın arasından kov gitsin, çocuğuna ilim öğret, kitap al okusun, ilim yoluna malını esirgeme, meslek öğretip topluma kazandır.

Özbek ediplerinden Muhyî Kokandî, İshakhan İbret, Ziyavuddin Hazinî, Yusuf Seryamî, Abdülhamid Süleyman Çolpan gibi farklı görüşlere sahip birçok

sanatkâr eserlerinde şeriatın aşağılanıp, dinimizin garib bir hâle geldiğini, cemiyet hayatındaki haksızlıkları ve adaletsizlikleri, milletin uyanması gerektiğini ifade etmişlerdir. Örneğin:

Vay, har oldu şariat, dinimiz boldı ğarib,
Bu neçük türfe alamet, dinimiz boldı garib,
Ya yakındırnu kıyamet, dinimiz boldı garib,
Köp rivac aldı şerâret, dinimiz boldı garib,
Barçadin ketti adalet, dinimiz boldı ğarib (Hazinî, 1999: 176).

Açıklaması: Ey vah, şeriat har oldu, aşağılandı, dinimiz de garip oldu, nice farklı alametler ortaya çıktı, yoksa kıyamet mi yaklaştı, topluluk arasında kötülük çok revaç aldı, herkesten adalet hissi ve duygusu kayboldu, dinimiz garip oldu.

Ziyavuddin Hazinî'nin bu şiirinin ardından Türkistan halkının uyanmasını isteyen Çolpan da şöyle der:

Al bayrağınrı, kalbing uyğansın,
Kullık esaret – berçesi yansın,
Kur yangi devlet, yavlar örtensin,
Ösüp Türkistan kaddın kötersin,
Yeyret, yeşnet öz vatanıng gül bağlarıngla (Çolpan, 1994: 448).

Açıklaması: Hürriyet bayrağını eline al, kalbin uyan, kulluk esaretlerin hepsi yansın, yeni devlet kur, düşmanların yanıp-örtensin, Türkistan gelişip yükselsin, gül bahçelerle Vatanını yeşert!

19. yüzyıl ve 20. yüzyılın başlarındaki edebiyatın birçok ürünü korunarak günümüze kadar gelmiştir. Dönem edebiyatında en çok gelişen aneler divan, seyahat-name, mizah gelenekleri ve beyazlıktır (beyaz: iki ve ondan fazla şairin şiirler toplamı) (Kızıltaş, 2012: 27). Dönemin göze çarpan önemli hususlardan biri de dinî maarifi eserlerin çok fazla kaleme alınmış olmasıdır. Bunlar arasında özellikle göze çarpanlar, mevlid, miraç-name, ramazaniyye, kıyamet-name, menakıp-name, tezkire, kıssa ve nihayet Ahmed Yesevî'nin etkisiyle meydana gelen "Hikmet" geleneğidir.

İslam tarihinde asırlar boyunca geniş bir coğrafyada farklı dillerde binlerce tasavvufi eserin yazılmış olması ve bu eserlerden birçoğunun henüz yayımlanmamış olarak kütüphane raflarında bulunması, tasavvuf araştırmacılarının önündeki en büyük engellerden biridir. Bu eserlerin Türkçe olanları, Orta Asya'nın din, tarih, edebiyat, tasavvuf ve kültür tarihine ışık tutacak mühim kaynaklardır (Tosun, 2019: 11)

Orta Asya edebiyatında “Hikmet” adlı dinî-tasavvufî ekolün kurucusu olarak “Pîr-i Türkistan” Ahmed Yesevi kabul edilir. Aynı zamanda onun kurduğu ilk Türk tarikatı olan “Yesevilik”, Orta Asya Türklerinin sosyal, manevi, edebî hayatında geniş tesirler icra etmiştir. Bu etkinin neticesinde Türk dünyasında Ahmed Yesevi’nin fikir ve görüşleri yayılmıştır. Süleyman Hakîm Ata, Kul Ubeydî, Kul Umurî, Nimetullah, Miskin Kasım, Halis gibi onlarca Yesevi takipçisi manzumeleriyle “Hikmet” geleneğini geliştirmişlerdir. Diğer taraftan da Sufi Muhammed Danışmend, Hüsameddin Sıgnaki, Mevlâna Koylaki, Hoca İshak Ata, Übeydi, Hudaydâd-ı Veli, Hazinî, Âlim Şeyh, Muhammed Hüseyin Buhârî, Zinde Ali, Molla Hudaydâd gibi mutasavvıf yazarlar ilmî, tarihî ve tasavvufî eserleriyle Türkistan’da Yesevilik edebiyatını oluşturmuşlardır.

Ahmed Yesevi ile başlayan “Hikmet” adlı manzumeler dervişler vasıtasıyla en uzak Türk topluluklarına kadar ulaştırılmaktaydı. Ahmed Yesevi’nin şeriat, tarikat, marifet ve hakikatle ilgili kendi görüşlerini sade bir Türkçeyle telkin etmesi, Yesevilik’in süratle yayılıp yerleşmesinin ve daha sonra ortaya çıkan birçok tarikata etki etmesinin başlıca sebebi olmuştur.

19. yüzyıldaki dinî-maarifî edebiyata göz attığımızda Yesevilik geleneğinden etkilenen Molla Hudaydâd, Meczub Nemenganî, Azim Hâce, Nizamî Hokandî, Hazinî Hokandî, Kul Nadirî, Yusuf Seryamî gibi arif şairleri görebiliriz.

Türk coğrafyasının manevi, edebî mirası incelendiğinde Ahmed Yesevi etkisinin çok geniş hudutlara ulaştığına şahit olmaktadır. Nitekim Kazakistan’ın tarihî, manevi merkezlerinden olan Türkistan eyaletinde gerçekleştirilen “Kazanalı Ontustık (Güney Hazinesi)” adlı proje çalışmasında ele geçirilen eserler, bunun en bariz göstergesidir.³ Projenin ana gayesi, eski zamanlardan bağımsızlık dönemine kadar ülkede geçen tarihî olaylar ışığında edebî yazma eserleri bulup gün yüzüne çıkarmak, onların analizini yaparak özetlemek, cilt cilt kitap hâline getirip yayımlamaktır. Bununla birlikte Güney Kazakistan’ın Büyük ipek yolunda yerleşmiş olan eski İsficab, Savran, Otrar, Yesi gibi şehirlerinde yaşayan ve dünya biliminin gelişmesine önemli katkılarda bulunan ilim adamlarının mirasını uluslararası arenada tanıtmaktır.

Proje çalışmaları sonucunda Ahmed Camî, Azim Hâce, Yusuf Beyzavî, Gedayî, Gazalî, Gavsî, Derviş Ali, Celaleddin, Zahidî, Zilalî, İkanî, Kasım Şeyh, Kul Ubeydî, Kul Garib, Kul Ömer, Kul Şerif, Mahmül, Meşreb, Muhammed Derviş, Nimetullah, Niyazî, Sâkî, Tâlib, Kul Timurî, Hâlis, Hüveyda, Hubbi Hâce, Şeyh Hudaydâd, Şeydayî, Şems Özgendî gibi Orta Asya’da tanınan kırka yakın şairin iki yüzden fazla manzum eserine ulaşılmıştır⁴. Bu şairlerin birçoğu Yesevi takipçileridir. Toplanan hikmetler “Güney hazinesi” çok ciltli kitapları arasında 92. ciltin 1. 2. 3. kısımlarında Kazak Türkçesine çevrilerek yayımlanmıştır⁵. Aşağıda 19.yüzyıl ve 20.yüzyılın başında yaşayan ve eserlerinde Ahmed Yesevi’nin etkisi olan bazı şairler üzerine görüş ve mülahazalar paylaşılacaktır.

2. Azim Hâce (ö. 1847)

Çağatay edebiyatının son dönem temsilcilerinden Azim Hâce İşân, yani Azîmî, Hoca Ahmed Yesevî'nin "Hikmet" ekolüne mensup mutasavvıf bir şairdir. Onun hayatı ve eserleriyle ilgili elimizde çok az bilgi olmasına rağmen bazı kaynak ve çalışmalar ışığında onun hayatı ve edebî portresini oluşturulmaya çalışılacaktır⁶.

"*Tezkire-i Kayyumi*" eserinde yazıldığına göre, Nizamî-Hokandî⁷ (vafatı hicri 1121/miladi 1709-10) isimli şairin torunu olan Kemâleddin oğlu Azim Hâce⁸, 18. yüzyılın sonunda doğmuş ve miladi 1847 yılında vefat etmiştir. Türkistan'daki güzel Fergana vadisi'nin merkezi olan Kokand'da hayatını sürdürmüş olan Azim Hâce, ilk eğitimini babasından almış, Kokand medresesinde tahsil görmüş, daha sonra amcaoğlu Muhammed Celaleddin (Celalî) ile beraber Buhara'da eğitimine devam etmiştir⁹. Tahsilini tamamlayıp Kokand'a dönünce, meşhur Nakşibendî şeyhi Muhammed Hüseyin Halife'ye (1755-1834) mürit olmuştur. Hocasından aldığı feyizle ilim ve takvada yüksek derecelere ulaşmış, ondan irşat icazeti alarak "kutb ul-aktap" unvanına layık olmuştur. Kokand'ın Kel-Düşan köyündeki camide kırk sene imamlık yapmıştır. Hayatının sonunda âmâ kalan Azim Hâce, Kokand'da vefat etmiş, Ser-mezar kabristanında dedesi Nizamî Hokandî'nin kabri yanına defnedilmiştir.

Geleneğe göre iki dilde (Türkçe ve Farsçada) eser yazan Azim Hâce'den günümüze 1837 yılında tertip ettiği ve 321 şiirden ibaret olan "*Türkçe Divan*" ulaşmıştır (Azim Hâce, *Divan-ı Azimî*, no: 189). Divanında klasik nazmın çeşitli türleriyle beraber Ahmed Yesevî manzumelerinden etkilenerek yazdığı hikmetler de bulunmaktadır.

Azim Hâce'nin hikmetleri ayrıca kitap olarak 19. yüzyılın sonunda birkaç defa basılmıştır; örneğin 1894 yılında Taşkent'te kitap olarak yayımlanmıştır. Ayrıca Yesevilik ekolünün önemli bir eseri olan "*Divan-ı Hikmet*"in yazma ve matbu nüshalarında Azim Hâce'nin kalemine mensup birçok dinî-tasavvufî hikmet yer almaktadır. Bu aynı zamanda şairin şiirlerinin halk tarafından itibar gördüğünün göstergesidir. Çağatay edebiyatında isimleri tanınan Ziyaüddin Hazinî-Hokandî (1867-1923) ve Kârî gibi şairler Azim Hâce'nin takipçileridir.

Bilindiği üzere Sovyet döneminde dinî-tasavvufî konudaki eserleri incelemek, okumak yasaktı. Özbekistan bağımsızlığa kavuşunca 1993 senesinde edebiyatçı âlim Seyfeddin Seyfullah, Azim Hâce hikmetlerini tıpkıbasımıyla beraber yayımlamıştır (Seyfullah, 1993: 140).

Azim Hâce hikmetleri, Ahmed Yesevî hikmetlerinde olduğu gibi didaktik konulara, yani din ve iman, takva ve diyanet, dünya ve ahiret, cennet ve cehennem meselelerine ağırlık vermiştir. Örneğin, şair hikmetlerinde halkı insafî ve diyanetli olmaya, her konuda adaletli davranmaya davet etmektedir. İnsanlığın en parlak göstergesinin eşitlik, tevazu ve yumuşaklık olduğunu vurgulayarak şöyle demektedir:

Bendelikni şartıdır acızlığ-u sinuğluğ,

Sultan bolsang âlemğa hergiz kılma uluğluğ (Hasan, 2011: 139).

Açıklaması: İnsâni acizlik ve mahzunluk, kulluğun şartıdır. Âleme sultan olsan bile asla kibir taslama. Burada “acızlığ-u sinuğluğ” derken şair tabii ki müteviziliğe vurgu yapmaktadır).

Dünya mehrin koymayın Hak yâdını aymayın,

Nefsin kozın oymayın, boynung bolmas saluğluğ (Hasan, 2011: 139).

Açıklaması: “Gönlünden dünya sevgisini bırakmayınca, Hakkın zikrini etmeyince ve nefsin gözünü oymayınca boynun bükük, yani mütevizî olamazsın” derken şair, geçici dünyaya fazla sevgi gösterip, fani zevklere aldanmamayı, Hak ve hakikati unutmamayı hatırlatmaktadır. Ona göre, her bir kişinin insanlığı yoldan çıkararak meşum “nefsin gözünü oyması” gerekmektedir. Aksi takdirde nefsin tuzağına düşen kimsenin insan kisvesinden çıkacağı kesindir. Şair burada bir taraftan insanı doğru yoldan saptıran dünyayı ve isyankâr nefsi melamet etmektedir.

Bilindiği üzere, zulüm ve zorbalığa karşı mücadele, edebiyatın en güncel konularından olagelmıştır. Zulmün kaynağı olan nefis ve şeytan motifleri Tasavvuf edebiyatında çok işlenmiştir. Nefis ve şeytan, hep kötülük ve rezaletin ana kaynağı olarak benimsenmektedir. Bundan dolayı şair hikmetlerinde bu iki “düşman” a karşı savaşmak, onların vesveselerinden kurtulmak yollarını göstermektedir:

Bendem deb gaffet içre yatsa bolmas,

Himmet kılmay nefis tağdın otsa bolmas.

Nefs-u şeytan közlerini oysa bolmas,

Hemdem bolmay nefis közini oyğanlarğa (Hasan, 2011: 139).

Açıklaması: Ben bir kulum diye gaffet içinde yatmak olmaz. Nefis dağını aşmak için himmet etmek gerekir. Nefsin gözünü oyan zatlarla beraber olmadan nefis ve şeytanın gözlerini oymak imkânsızdır.

Peygamber (s.a.s.) bir savaş dönüşünde nefisle mücadeleye “büyük cihad” demiştir. Azim Hâce de bu ulu savaşta kazanmak için “nefsin gözünü oyanlarla arkadaş olma”yı tavsiye etmektedir. Yani, daima insanlığa iyiliği gözetken, merhametli, her an Hakk’ı zikreden, kibir ve gösterişli terk eden veli zatlarla beraber olmak lazım, demektedir.

Azim Hâce hikmetlerinde dünya, daima insanlığın düşmanı olarak tasvir edilmiştir. Mutasavvıf şairin kastettiği dünya, esasen insanları doğru yoldan saptıran zenginliktir. Meşhur sufi Yahya bin Muaz: “Altın ve gümüş, akreptir, onun sırrını öğrenene kadar ona el uzatma ki, seni helak eder. Onun sırrı, helalinden kazanarak

doğruluğa sarf etmektir” demiştir. Bundan dolayı şair, “geçici dünya malına ve rehavete kapılma, sevaplı işleri yap, insanlara hayırda bulun, yetim, dul ve fukaraya yardım elini uzat, adaletli ve temiz hayat geçir” demektedir.

Azim Hâce bir mutasavvıf olarak ilahi gerçeğe ve manevi olgunluğa doğru yönelen salıklere güzel nasihatlerde bulunur. Özellikle, taliplerin edepli ve ahlaklı, marifetli olmalarına dikkat çekmektedir. Ona göre, nefsini terbiye edip kanaati adet edinen, halkın melamet ve ihanetine tahammül eden salık “gerçek talipler sırasında” yer alır. Böyle zatın tüm yaptıkları edep ve güzel ahlaka dönüşür, her işinde Hakk’ı ve halkı memnun eder hâle gelir.

Bilindiği üzere tarihten bu yana Türklerin manevi hayatında Allah dostlarının rolü çok önemli olmuştur. Orta Asya Türkleri özellikle Hoca Ahmed Yesevi, Hakîm Ata, Zengi Ata, Necmüddin Kübra, Bahaüddin Nakşibend, Hoca Übeydullah Ahrar gibi zatları birer mana önderleri olarak görmektedirler. Ama buna rağmen tarihte onlara saygı göstermeyen, onların tarihî hizmetlerini benimsemeyen bazı kendini bilmez kimseler de zaman-zaman ortaya çıkmıştır. Azim Hâce hikmetlerinde işte böyle kimseleri sert bir şekilde eleştirmektedir:

Bilur-bilmes aklınızga bina koyub,
Erenlerge til uzatmang, dostlarım-a.
Korkarmanki yıkılğaysiz yoldan tayıp,
Erenlerge til uzatmang, dostlarım-a (Hasan, 2011: 140).

Açıklaması: Ey dostlarım, bilip-bilmeden, kendinizi bir şey sanıp erenlere dil uzatmayın. Şayet böyle yaparsanız yoldan saparsınız diye korkarım, onun için erenlere asla dil uzatmayın.

Azizlarni sinagunça özni sına,
Bar mu sizde hırs-u hava namus-u neng?
Öz halini özi bilmes uldur gereng,
Erenlerge til uzatmang, dostlarım-a (Hasan, 2011: 140).

Açıklaması: Azizleri sınamak yerine kendini sına, sende şeref ve utanma duygusu var mı, kendi hâlini kendi bilmez, erenlere asla dil uzatma.

Bilindiği üzere Yesevilik’te tasavvufun melamet neşvesindeki fikirlerine sık-sık rastlanmaktadır. Azim Hâce de bu geleneğin takipçisi olarak şiirlerinde insanların başkasını değil, kendi nefsini zemmetmesi gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla Azim Hâce “Akıllı isen başkalarına sataşmak yerine kendine nasihat et, çünkü erenler ‘başkasını bırak, kendini bil’ demişler” demektedir. Şaire göre fikir ve düşünceleri, bilgileri ledün ilmine dayanan arif zatlara, takva sahiplerine saygı göstermek

zaruridir. Şair niçin erenlere bu kadar önem vermektedir? Çünkü onlar manevi ve ruhi yönden temiz, nefsini terbiye eden, ahlaki yönden olgun şahsiyetler olup, fikir ve çalışmalarıyla toplumu zulmetten nura çıkarmış, Hak ve hakikat için canlarını feda etmişlerdir.

Şairin bunun gibi şiirleriyle tanışırken tabii olarak onun büyük hocası Ahmed Yesevi'nin aşağıdaki dörtlükleri hatırmıza gelir:

Keling dostlar pir hizmetin beyan eyley,
İşitip ukung, hizmet kıling dostlarım-a.
Harlık-zarlık, meşakkatni ayan eyley,
İşitip ukung, hizmet kıling dostlarım-a...

Pirni lütfi Hakkni lütfi tarikatta,
Hak inamı pirge yetar hakikatte.
Hadi bolub yolğa salğan marifette,
İşitip ukung, hizmet kıling dostlarım-a.

Pir hizmeti, Hak hizmeti edeb kılung,
Seher vaktıda nazar kılar, agâh bolung.
Ey talipler, bîdar bolub yolga kiring,
İşitip ukung, hizmet kıling dostlarım-a (Hasan, 2011: 141).

Açıklaması: Ey dostlar, geliniz, ben size pîre hizmet nasıl yapılır beyan edeyim, işitip ve idrak edip hizmet edin. Bu yolda horlanma ve meşakkat vardır. Zira tarikatta pîrin lütfu Hakk'ın lütfudur. Hakikatte de Hakk'ın in'amı pîr vasıtasıyla ulaşır. Çünkü o marifetle insanlığı doğru yola iletir. Pîre hizmet, Hakk'a hizmettir, bunu edep olarak biliniz. Seherlerde uyanık olunuz, çünkü o vakit pîr nazar eder. Ey talipler, bîdar olup bu yola giriniz ve hocanıza hizmet ediniz.

Azım Hâce şiirlerinde Ahmed Yesevi hikmetleriyle benzerlikler çoktur. Adap-ahlak ve yüksek ruhi kemalâta davet eden şiirlerinde Ahmed Yesevi'ye muakkiplik açıkça görülmektedir. Mesela, onun 9 bend, 39 mısradan ibaret olan her bendi nasihat tarzındaki "İlkim alıp yolga saling ya Mustafa" redifiyle biten hikmetinde Ahmed Yesevi hikmetlerine has olan sufîyâne ruh, tevazu, doğruluk ve samimiyete davet, iyiliğe teşvik gibi konular ifadesini bulmuştur. Örneğin, Azim Hâce'nin Dîvan'ı ile Hoca Ahmed Yesevi hikmetlerini mukayese ettiğimizde, birçok tasavvufi konunun

örtüştüğünü ve onların arasında yakınlıkların ve benzerliklerin olduğunu görebiliriz. Mesela, Hazret-i Peygamberimiz Muhammed Mustafa'ya (s.a.s) saygı ve muhabbet etmek, Kur'an-ı Kerim'e saygı ve sevgi, her mürid'in tarikattaki vazifeleri, seher vaktini değerlendirmek, gözyaşı dökmek, erenler, dervişler, tövbe, nefis terbiyesi gibi birçok konuda Azim Hâce'nin Ahmed Yesevi'yi takip ettiği görülmektedir.

Yesevi'ye göre, şeriatı iyi bilen insan, tarikatın makamlarını da anlar ve sonuçta hakikat deryasına dalar:

Şeriatning şeraitin bilgan âşık,
Tarikatni makamını bilir dostlar.
Tarikatni işlerini eda kılıp,
Hakikatni deryasığa batar dostlar (Yesevi, 2017: 175).

Açıklaması: Ey dostlar, biliniz ki, Şeriat'ın şartlarını bilen âşık, Tarikat'ın makamını da bilir, Tarikat'ın işlerini tamam eyledikten sonra Hakikat'in deryasına batar.

Azim Hâce'ye göre:
Şeriatga rast muvafik bolmagunca,
Tarikatga talibmen deb yetmes bolur.
İhlas birle sını tutub başdın otub,
Tarik kirgan bela tegsa kaytmas bolur (Mirhaldarov, Taciye, 2012: 133).

Açıklaması: Şeriat'ın hükümlerine uymayana kadar, tarikatı talep etmekle bir yere varamazsın. İhlas'la mânâ sırlarını sıkı tutup başından vazgeçen sâlik, tarikata girerse bela gelse bile asla yolundan dönmez.

Azim Hâce'nin "Hayran bolub kılır işim bilalmesmen" mısralarıyla biten hikmeti şahsiyetine ait yönleri ifade etmede, şairlik selahiyetini anlamamızda önemli rol oynamaktadır:

Neçe yıllar canım kıynab nafsdan bezdim,
Garib bolub hurşid izlab elni kezdim.
Pirni taptım suhbatida bağrım ezdim,
Hayran bolub kılır işim bilalmesmen (Hasan, 2011: 141).

Açıklaması: Nice yıllar canımı zorlayan nefisten bezdim, garip olarak güneş arayıp diyarlar gezdim, kâmil mürşidi bulunca sohbetinde bağrımı ezdim, hayretten ne yapacağımı bilemedim.

Bu mısralarda şair Hakk'ı aramak yolunda çektiği ızdırapları, başından geçirdiği çileleri canlı bir şekilde tasvir etmiştir. Bunun gibi mısralar aynı zamanda şairin olgun bir insan olduğunu da göstermektedir. Ahmed Yesevi izinde yazılan böyle hikmetlere Azim Hâce edebî mirasında sıkça rastlanmaktadır.

Azim Hâce hikmetleri sanatsal yönden de zengin ve özgündür. Araştırmacıların da kaydettiklerine göre şairin hikmetleri 19. yüzyılda tasavvufi konuda yazılan Çağatayca şiirlerin güzel örneklerindedir¹⁰. Nitekim şair hikmetlerinde benzetme (teşbih), istiare, telmih, temsil gibi edebî sanatları, iç kafiyeleri, söz oyunlarını, akıcı mısraları ve manzum timsalleri maharetle ve özgün bir şekilde kullanmıştır. Örneğin, “ölmes burun eğri yoldın rastga kaytng” (ölmeden önce eğri yoldan doğrusuna dönün), “Azizlarnı sınagunça özın sına” (evliyayı sınamak yerine kendini sına), “İlm-u adap, takva-taat, uluğ nimet” (ilim, edep, takva, ibadet, bunlar büyük nimettir), “Vakt otmasun bendelik kıl aya oğlum” (vakit geçmeden kulluk görevini yap, ey oğlum), “Âşık hemişe tan-u melametni yarıdır” (âşık daima halkın melametine maruz kalır), “akıl erseng nasihatnı özüngge kıl, Eren eytgen özgeni koy, özüngni bil” (akıllı isen kendine nasihat et, evliya demiş ki: başkasını zemmetmeyi bırak, kendini teftiş et) gibi mısra ve beyitler tabii olarak okuyucuyu kendine çekmektedir. Bununla birlikte şair eserde arif ve ariflik, abit ve abitlik, züht ve zahitlik, mürşit ve irşat, muhabbet ve muhip, beka, fena, tevhid, pîr, eren, nefis, hilm, vera gibi birçok tasavvufi istıhlara dair kısa ve öz tarifler vermektedir ki, bunlar eserin değerini arttırmaktadır. Bize göre bu gibi hususlar Azim Hâce'nin şiirlerinin “*Divan-ı Hikmet*” mecmualarında yer alması, defalarca matbu olarak basılmasına sebep olmuştur.

Kısacası, şairin irfani görüşleri manevi, sosyal hayatta eşitlik ve adaletin yerleştirilmesine, halkın arasında infak-u ihsan yapılmasına, toplumda barışın ve birliğin istikrarına, geçmiş ecdadın hizmetlerine saygı göstermeye bir çağrıdır. Dolayısıyla Azim Hâce, Yesevilik düşüncesinin teşvikçisi ve bu geleneğin 19. yüzyıldaki takipçisi olarak itibara layık bir şahsiyettir. Demek ki onun hikmetleri sadece Yesevilik geleneğinde değil, tüm Çağatayca Tasavvufi edebiyatta da önem kazanmaktadır.

3. Abdülaziz Meczub Nemenganî (ö. 1849/57)

Türkistan'da yetişen mutasavvıflardan olan, bugüne kadar az bilinen ve son zamanlarda bazı çalışmalarla gün yüzüne çıkartılan, kıymeti yeni anlaşılmaya başlayan Abdülaziz Meczub Nemenganî'dir.

19. yüzyılda yaşayan, edebiyat camiasında pek tanınmayan Nemenganlı Abdülaziz Meczub, Türkistan tasavvuf edebiyatında vecd dolu şiirleriyle kendine özgü yer edinmiştir. Bazı bilgilere göre doğum yeri Kokand, bazı bilgilere göre Karşı olarak bilinir. Doğum tarihi ile ilgili bilgi yoktur. Vefat tarihi, Karî Kunduzî'nin “*Tevarih-i Manzume*” eserinde hicri 1256 / miladi 1849¹¹ (Corabayev, 2004:25), Polatcan Kayyumî'nin “*Tezkire-i Kayyumî*” eserinde ise hicri 1273 / miladi 1857 olarak gösterilmiştir¹² (Kayyumî, 1998:248).

Buhara medreselerinde tahsil görürken Halife Hüseyin Yangikorgani'den tasavvufu öğrenmiş ve onun halifesi olmuştur. Daha sonra Karşı, Semerkand, Kokand gibi şehirlerde bulunmuş, halkı irşad etmiştir. Mekke-i Mükerrerme ziyaretinden döndükten sonra hayatının son zamanını Nemengan'da geçirmiştir.

Meczub hayatı boyunca birçok öğrenci yetiştirmiştir. Hatta sevenleri ve hayranları günden güne çoğalınca "Meczubiler" adlı bir gürühun ortaya çıktığı uzmanlarca ileri sürülmüştür¹³ (Corabayev, 2004: 25). Meczub Nemenganî'nin öğrencileri Ahmed Yesevi yolundan giderek tarikatta sesli zikri uygulamıştır.

Meczub Nemenganî, tarikat şeyhi olmakla beraber bir sufi şair kimliği ile de öne çıkmıştır. Meczub'tan günümüze bazı eserleri ulaşmıştır. Onun biri Türkçe ve diğeri de Farsça olmak üzere iki Divanı¹⁴, "Tezkiretü'l Evliya" (diğer adı "Menakıb-ı Ehl-i Süluk" veya «Tezkire-i Meczub Nemenganî») ¹⁵ ve Hikmet-i Meczub¹⁶ eserleri mevcuttur. Türkçe divanının bir kısmını çalışan Selver Kuruldak'ın belirttiğine göre şairin "Der Tavzih" isimli bir eseri daha vardır (Kuruldak, 2010: 6).

Meczub'un eserleri arasında en meşhuru ve önemlisi Türkçe Divanı'dır. Toplam 65 şiirden oluşan eserin içeriğini dinî-tasavvufi ve ahlaki konulardaki mesnevi, gazel, muhammes ve murabbalar oluşturmaktadır. Geleneğe göre divan hamd ve naat ile başlamaktadır:

Huda-yı tebarek, Huda-yı te'ala,

Özüng yadı yol açgıl Hak te'ala.

Tüfeyli Muhammed 'aleyhi's-selam

Aning al (u) ashabiga hem selam (Divan-ı Meczub, 1.gazel, 1.beyit).

Açıklaması: Ey Cenab-ı Hak, Muhammed'in (s.a.s.) yüzü suyu hürmeti hakkı Seni zikretmemiz için yolumuzu aç, O'nun ashabına da selamlar olsun.

Eserde; Hz. Peygamber Efendimiz'den başlayıp, farklı dönemlerde yaşayan tarikat pîrleri ve Allah dostlarından oluşan, şairin mensubu olduğu Nakşebendî-Rabbanî yolunun silsile mensupları mesnevi ile kaleme alınmıştır:

Tufeyli Ebu Bekir kim yâr-ı ğâr,

Tufeyli Ömer adlde nâm-dâr..

Halife Hüseyin oldı ikkisini,

Bolub eş Muhammed bu ikkisini.

İcazet berip uşbu iki aziz,

Ki boldı halife bu Abdu'l-Aziz (Divan-ı Meczub, 1: 2-4).

Açıklaması: Mağara dostu olan Ebu Bekir Sıddık ve adalette ün salan Ömer, bu iki zatın devamcısı olan Halife Hüseyin ve Muhammed, bu iki azizin verdikleri icazetle Abdulaziz (şair) halife oldu.

Yukarıda geçen beyitlerden anlaşıldığına göre, Meczub iki murşidden: Halife Hüseyin ve Muhammed'den icazet almıştır.

Tasavvuf edebiyatı ananesine göre, Meczub şiirlerinde şekilden daha ziyade, şiirin içeriğine önem vermiştir.

Ali-yi pak Tengrimni arslanıdur,

Hoş elkab anga ey nikukar oku (Divan-ı Meczub, 39:19).

Açıklaması: Ey işleri doğru, bil ki tertemiz olan Hz. Ali, Tanrım'ın arslanıdır, onu güzel isimlerle yâd edip yüceltiriz.

Şairin şekilden daha çok anlama önem vermesi eserlerini olumsuz etkilememiştir. Aksine yazıldığı günden bu yana her zaman itibar görmüş, gazelleri yüzyıllar geçmesine rağmen tasavvufi muhitlerde okunmuştur. Özellikle, Türkçe divanındaki gazellerin bir kısmı günümüzde bile Orta Asya'daki türlü toplantı ve zikir âyinlerinde ilahi olarak icra edilmektedir. Bu ise şairin şiirlerinin hâlâ canlı olduğunu ve sevilerek okunduğunu göstermektedir.

Meczub Nemengânî'nin edebî şahsiyetinde göze çarpan ilk şey, kendine has bir üslubunun olmasıdır. Şair bunu aşağıdaki beyitte açıkça ifade etmektedir:

Her vilâyet şairi bir tarz şiir inşâ eter,

Şiir-i nâ-merbut Meczub Nemengân özgeçe (Divan-ı Meczub, 45:15).

Açıklaması: Her vilayetın şairi kendine özgü bir tarz geliştirir, Meczub Nemengânî de kendine has şiir tarzı geliştirmiştir.

Bilindiği üzere dinî-maarifi edebiyatta iman, inanç, ahlak konuları ağırlıklıdır. İman sahipleri her zaman Peygamber Efendimizin; “Kim ahlakını güzel kılar ise ona cennetin yukarısından ev yapılacaktır” hadisine göre yaşamaya çalışmışlardır (Muhammed Yusuf, 2008: 448). Aynı zamanda günlük, sosyal hayatta her hayırlı işe Allah'ın adı ile başlanmasına önem vermişlerdir. Şair de her işin hayırlı olması için besmele ile başlanması gerektiğini vurgulamaktadır. Örneğin, “la ilaha illallah” redifi şiirinde bunu açıkça görebiliriz:

İşni başla bismillah,

La ilaha illallah.

Ğafil bolma ey mu'min,

Daim bolğaysan agah.

İman, islam örganıb,

Yahşı işlarni kılıp.

Ekser eytib yürgaysan,

La ilaha illallah (Divan-ı Meczub, 42: 1-4).

Açıklaması: İşe Allah'ın adı ile başla, Allah'tan başka ibadete layık hiçbir ilah yoktur. Ey mümin, gafil olma, daima uyanık ol. İman ile İslam'ı öğrenip, güzel işler yap. Her zaman "la ilaha illallah" zikrini dilinden düşürme.

Şair şiirlerinde âşıkların önderi olan Hz. Peygamberimizi övmektedir. Onun tüm insanlara çoban yıldızı gibi yol gösterici olarak övdüğü sahabe-i kiramın methine de şair eserde geniş yer vermiştir:

Ashab barisi yulduz, her biri hadi-yi din,

Çağlab yurgan yetişgay kalmas bu yol arası (Divan-ı Meczub, 52: 30).

Açıklaması: Sahabilerin hepsi birer yıldızdır, her biri hidayet yolunun göstericisidir, onların peşinden giden asla yarı yolda kalmaz.

Şairin bu beyitleri Peygamber Efendimiz'den gelen aşağıdaki hadis-i şerifle ilişkilidir: "Ashabım yıldızlar gibidir, hangisine uyarmanız hidayeti bulursunuz." (Acluni, C.1:132)

Ebu Bekir, Ömer, Osman, Hayder ki şîr-i Rahman,

Sabtın ikki gül-i feyz, ol bezm-i kuhende yitgen (Divan-ı Meczub, 43:18).

Açıklaması: Ebu Bekir, Ömer, Osman ile Rahman'ın arslanı olan Ali, bunlar iki dünyanın feyiz çiçeğinin bezmine ulaşmışlardır.

Geleneğe göre, Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında sık sık ele alınan manzum türlerden biri "*Sâkinâme*"lerdir. "*Sâkinâme*" mesnevi türündeki eserlerin bir bölümü veya divanlar içinde terciibend, terkihibend ve kaside gibi manzumeler şeklinde yazılır. Meczub da bu geleneğe riayet ederek divanının sonuna bir "*Sâkinâme*" ilave etmiştir.

Oşal şehd çaykakıdın nuş etib,

Ğam-i ikki âlem ferâmuş etip.

Vefa ehli öğretib ışk eliğa,

Hurd nüktedanını hâmuş etib (Divan-ı Meczub, 66:40-41).

Açıklaması: O balın kalıntısından içip, iki âlem kaygısını unutup, vefa ehli, aşk ehlini inceliği ile sükûte uğrattı.

Sâkinâmedeki bunun gibi parçalar Meczubilerin zikir meclislerinde özel bir ahenkle icra edilmiştir. Şairin bir başka üslup özelliği ise şiirlerini halk dili ile yazmış olmasıdır. Bilindiği üzere Ahmed Yesevi hikmetlerini halkın kolayca anlayabilmesi için sade bir Türkçe ile yazmıştır. Meczub da büyük selefi Ahmed Yesevi'yi takip ederek kendi şiirlerini Yeseviyane tarzda, yani halka yakın bir dil ve üslup ile kaleme almıştır:

Muhabbet târını nâzîk rubabiñ fehm eyle,

Niçe Mansur sözi merhabâ deb tâcda oldı (Divan-ı Meczub, 43:18).

Açıklaması: Muhabbet telini nazik rübabın diye bil, Mansur Hallac'ın “enel-hak” sözünü nice âşıklar taç gibi yükselttiler.

Sadece dil ve üslupta değil aynı zamanda içerik, timsal ve kahramanlar âleminde de Ahmed Yesevi hikmetlerinden etkilenme gayet bariz görünmektedir. Özellikle, yukarıdaki gibi Mansur Hallac söz konusu olduğunda “Enel Hak”lık makamına tâlip, “can u gönülle” Allah'a canını feda eden kalender, Allah'tan başkasını “galat” bilen derviş, bütün mahlûkatta yaratıcının cilvesini gören bir arif, “ilahi aşkta” şهادete hazır, gönlünü aşk ateşiyle yakmış bir âşık timsaliyle karşımıza çıkmaktadır.

Meczub'un “*Tezkiretü'l Evliya*” eseri 17-19. asırların tasavvufi durumu hakkında bilgi vermektedir. Bu eserde yüzden fazla tarikat şeyhi, kalender ve dervişlerin makam ve hâlleri, kerametleri, bazı sufiyane istihlalar yer almaktadır. Ayrıca Sufi Allahyar, Babarâhim Meşreb gibi şairlerin tasavvufi makamlarına ait verilen malumatlar eserin kıymetini arttırmaktadır (Alikulova, 2008:124).

Sonuç olarak, 19. yüzyıl gibi Yeseviliğin kaybolmaya yüz tuttuğu bir devirde Türkistanlı diğer bazı sufi yazarlar gibi Meczub Nemenganî'nin eserlerinde de Ahmed Yesevi'nin etkisini ve izlerini görmek Yesevilik çalışmalarında önem arz etmektedir.

4. Molla Yoldaşbay Törebayoğlu Hilvetî (1858-1921)

Molla Yoldaşbay Hilvetî, bugünkü Özbekistan'ın Nemengân vilayetinin Uyçi ilçesindeki Ciydekapa köyünde 1858 yılında dünyaya gelmiştir. Ailevi sıkıntılardan dolayı babası, büyük oğlu olan Yoldaşbay'ı, Molla Azım Kadı'nın hizmetine vermiştir. Molla Azım, Yoldaşbay'ın hizmetinden, aklından, idrakından, edeb ve ahlakından memnun kaldığı için onu öz oğlu gibi görmüş, ilim öğretmiş ve dönemin tanınmış âlim ve şairi müderris İnayathan Lengerî'nin hocalık yaptığı Azizhoca Eşan medresesine eğitime göndermiştir.

Daha genç yaşta Hafız Şîrâzî, Molla Câmî, Ali Şîr Nevaî, Babürşah, Fuzûlî, Baba Rahim Meşreb gibi klasiklerin eserlerinden etkilenmiş ve kendisi de onları takip ederek şiirler yazmaya başlamıştır.

Bir yandan Molla Yoldaşbay döneminin şair ve yazarlarıyla tanışmış, zamanının önemli şair ve âlimlerinden olan Nadim Nemenganî ve İshakhan İbret ile görüşüp

onlarla çeşitli konularda fikir alış-verişinde bulunmuştur. Bu düşünce birliği neticesinde millî edebiyatta yeni bir geleneğin meydana gelmesi uzmanlarca şöyle belirtilmiştir:

“19. yüzyılın sonlarında ülkenin edebî hayatında mühim değişiklikler meydana gelmiştir. Millî şairler bir araya gelerek, yeni bir edebî hayat meydana getirmiştir. Nâdim, İbret, Hilvetî, Şevkî, Hayret gibi sanatkarlar bu geleneğin önde gelen temsilcilerindendir” (Halilbekov, 1998:91).

Hilvetî'nin hayatı ağırlıklı olarak Fergana vadisinin edebiyat ve kültür hayatıyla iç-içe geçmiştir. Onun kaleme aldığı *Türkçe Divanı*'nın bir nüshası Özbekistan Fenler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü'nde, diğer nüshası ise Hilvetî'nin torunu Marufcan Akmalov'un şahsi kitaplığında bulunmaktadır. Divanda gazel, muhammes, kaside, muvaşşah, hiciv, sergüzeşt gibi türlerden oluşan 6886'sı Çağatayca, 770'i de Farsça olmak üzere 7656 beyit manzume yer almaktadır (Abdullah, 2001:170).

Bununla birlikte şair, dağ gezisi hatıralarından ibaret “*Seyr-i Cibâl*” adlı mesnevi şeklinde bir manzume¹⁷; “*Çerağ-ı Mektep*” adlı ahlaki, dinî, terbiyevî eser¹⁸ ve Peygamberimizin (s.a.s) doğumunu anlatan bir “*Mevlid-i Şerif*”¹⁹ kaleme almıştır.

4.1.“Çerağ-ı Mektep” Manzumesi

“*Çerağ-ı Mektep*” manzumesi akaidle ilgili bir risale olup, öğrencilere ezberletilmesi amacıyla yazılmıştır. İlk mektep öğrencileri için kaleme alınan bu eserde Allah'ın sıfatları, onun yaratıcılığı, mutlaklığı, Kur'an'da adı geçen 25 peygamber, Hz. Muhammed'in sıfatları, peygamber mucizeleri, evliya kerametleri, Miraç vak'ası, İslam ve iman, namaz, helal ve haram, cennet nimetleri, kıyamet, cehennem, nazar ve sihir vb. konular kısa kısa açıklanmıştır. Eser besmele, hamdele ve salvele ile başlamaktadır. Ardından İslam, inanç ve Kur'an-ı Kerim konularına geçilmektedir:

Huda Rabbim erur Hakka, Muhammedur resulullah,

Hem İslam dinidür dinim, kitabımdur kalamullah.

Akaid içre ehli sünnet, oldı hadi-yi Rahim,

Amelde Bu Hanife mezhebiğe saldı Allah'ım (Hilvetî, 2014:153).

Şiirde, Allah Teâlâ'nın bu ümmete önder olarak itikatta “Ehl-i sünnet” inancını, amelde ise “Hanefilik” mezhebini lütfettiği ifade edilmektedir. 110 beyitten oluşan bu eser 1911'de Taşkent'te basılmış olup, çocukların eğitiminde önem taşımıştır.

4.2.“Seyr-i Cibâl min Seyr ir-ricâl” Eseri

“*Seyr-i Cibâl*” eserindeki dinî-maarifi fikir görüşleri inceleyecek olursak, şair bu manzumesinde Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla Hakk'ın zikrini yâd ederek ömrü ibadetle geçirmenin her insan için iki dünyada da faydalı olacağını vurgulamaktadır:

İhtiyar-ı uzlet ettim âkıbet,

İltizam-ı gurbet ettim akıbet (Hilvetî, 2009: 47).

Açıklaması: Sonunda uzlete çekilme yolunu seçtim, gurbeti gerekli gördüm.

Barçadın yeksu bolub Haknı dedim,

Meve-i bağ-ı riyazetni dedim (Hilvetî, 2009: 48).

Açıklaması: Başkalarından ayrı olarak Hakk'ı dedim, riyazet bağının meyvesini seçtim.

Takatımnı sarf-i ta'at eyledim,

Keçe-kündüz ibadet eyledim (Hilvetî, 2009: 47).

Açıklaması: Takatimi ta'at ibadete sarf eyledim, gece ve gündüz taât ile kulluk eyledim.

İslam'da en önemli konulardan biri nefsin terbiyesidir. Pîr-i Türkistan Ahmed Yesevi nefsi dizginlemenin çok önemli olduğunu ifade eder:

Nefsni urub din kalesin bersang in'am,

İn'am bersang ahirette bolğung canan.

Ruz-i mahşer sanga Hâceng bakar çendan,

Vücüdlerin hendan kılıp, didar körüng (Beyaz: 137-138).

Açıklaması: Nefsi vurup, din kalesini hediye etsen, ahirette maşuk olursun, Mahşer günü Efendin sana sevgiyle bakar, onun için vücutlarınızı nefisten arındırarak Sevgiliye kavuşun.

Hilvetî de büyük şeyhin yolundan giderek nefis mücahadesi konusuna sık sık değinmektedir:

Nefs âsârı bolub yek-sen fena,

Boldum ahir dahil-i bezm-i beka (Hilvetî, 2009: 48).

Açıklaması: Nefsin eserleri yok olup fenaya ulaştım, nihayet bekâ meclisine dâhil oldum.

Demek, nefsini terbiye eden sâlik, fena makamından çoşarak bakîlik makamına yükselir. Ahmed Yesevi de hikmetlerinde şöyle der:

Haknı tapgan toprak bolup yolda yatar,

Toprak sıfat âlem anı basıp otar.

Manmanliklar başın basıp tepıp ketar,

Baş kotarıp anga suhan kılğanı yok.
Harlık tartkıl şom nefsini başı katsun,
Daim tepgil bu dünyadın yığlap otsun.
Toprak bolğil âlem seni basıp otsun,
Can u dilde Hakk zikrini ayting dostlar (Yesevi, 2018: 76)

Açıklaması: Hakk'ı bulan toprak olup yolda yatar, yani tevazu makamına erişir, âlem halkı toprak gibi onun üzerinden basıp geçer, benliğin başını ezip tepip geçer, buna rağmen o kul başını kaldırıp bir şey demez, çünkü o nefsini eğitmiştir. Şom nefsini aşağıla, onun kafası karışsın, onu her zaman tep, dünyadan ağlayıp geçsin, toprak gibi ol, üzerinden âlem halkı basıp geçsin, ey dostlarım, canu gönülle Hakk'ın zikrini söyleyin.

Hilvetî de ulu şeyhten etkilenecek şöyle der:
Bes ki aslın hâkdındur, hâk bol,
Dâmenin aluda kılma, pâk bol (Hilvetî, 2009: 39).
veya:
Surmeyi ibret alayluk hâkidin,
Feyz-i cemiyet tapayluk hâkidin (Hilvetî, 2009: 43).

Açıklaması: Elbette ki, aslın topraktandır, toprak gibi alçak gönüllü ol, eteğini kirlenme, temiz ol. Topraktan sürme ederek ibret alalım, topluca feyz bulalım ondan.

Şair insanın özünün topraktan olduğunu, ondan dolayı insanın hep toprak gibi mütevazı, alçak gönüllü olmasını, kibir necaseti ile kirlenmemesini vurgulamıştır.

Her dönemde toplum içerisinde akıllı, dürüst ve iyi insanlarla beraber cahil, gafil ve kötü kimselerin de yaşadığını, bu tür insanların halkın nezdinde olumsuz etkiler yarattığını Ahmed Yesevi şikâyet diliyle ifade eder:

Âşıkları özü birle bazâr kılır,
Cahil kullar mümin gönlün azâr kılır.
Gafillerdin Huda, resul bizar bolur,
Hazır bolub Hak zikrini ayğum kelur (Yesevi, 2018:311).

Açıklaması: Âşıklar maşuk (Hak) ile alış-veriş yaparlar, cahiller ise müminlerin gönlünü kırarlar. Gafillerden Allah ve resulu şikâyetçidir, ben de hazır olup Hakk'ı zikretmek isterim.

Sünnet ermiş kâfir bolsa berme âzâr,

Gönlü kattık dilâzârdın Huda bizâr.

Allah hakkı andağ kulğa “siccin” tayyar,

Dânâlardın işitib sözni eydim mena (Yesevi, 2018:27).

Açıklaması: Kâfir bile olsa kimseyi rencide etme ki, bu ilahi sünnettir, katı gönüllü azarlayıcı kimseden Allah da şikâyetçidir. Yemin ederim ki, öyle bir kulu Siccin adlı cehennem bekler, bilgilerden işitip bu sözü size iletiyorum.

Hilvetî de zamanında yaşayan bazı cahil, gafil, gönlü katı kişilerden şikâyette bulunur:

Kim musâhib bolsa ana bir zaman,

Körgey andın renc-i dil-âzâr.

Suhbetidin halk nefret eylegey,

Merdüm andın terk-i suhbet eylegey (Hilvetî, 2009: 15).

Açıklaması: Kim cahil ve gafil kişi ile arkadaşlık yaparsa, ondan gönlü rencide olur, onunla muhatap olan halk da ondan nefret eder, onunla sohbet etmeyi bırakır.

Özetle, eseri incelediğimizde ortaya çıkan manzara şudur ki; şair seyahat hatıralarıyla yetinmemiş, gezi sonucunda elde ettikleri manevi hâl ve zevki okuyucularla paylaşmayı da amaç edinmiştir. Hilvetî eserinin sonunda da belirttiği üzere dönemin tanınmış bilginlerinden Seyyid Burhan Hâce İşan, Mevlevihan Hâce gibiler, “*Seyr-i Cibâl*” eserine yüksek değer vermişlerdir. Şairin eserini yayıma hazırlayan Seyfeddin Seyfullah da 20.yüzyılın başında Özbek edebiyatında “*Seyr-i Cibâl*”e benzer seyahat-namenin bugüne kadar ilim dünyasına ulaşmadığını, eserin günümüz okuyucuları için önemli bir zevk kaynağı olduğunu belirtmiştir (Hilvetî, 2009:6).

4.3. “*Mevlid-i Şerif*”

Dinî-tasavvufî Türk edebiyatında Peygamber Efendimizin doğumunu ele alan “*Mevlid-i Nebî*” türünde birçok manzum eser yazılmıştır. Bugüne kadar Anadolu’da Abdî, Abdülkadir Necib, Ahmed, Behiştî, Emirî, Hamdullah Hamdî-Akşemseddinzade, Hocaoğlu, Muradî, Nahifî, Selamî Mustafa, Nakşî Şeyhi, Sinanoğlu, Süleyman Çelebi, Şemsî, Visalî (Ali Çelebi), Yahya, Zatî (Aksoy, 2006:759); Orta Asya’da ise Yusuf Köpeyoğlu, Şadi Cangiroğlu, Molla Yoldaş Hilvetî gibi birçok yazar tarafından kaleme alınan “*Mevlid*”ler günümüze kadar ulaşmıştır.

Arap şairi Seyyid Cafer Berzencî (ö. 1763) tarafından manzum olarak yazılan *Mevlid-i Nebî / Mevlid-i Şerif* bugüne kadar mevlid merasimlerinde okunmuştur. Ancak eserin dili Arapça olduğundan, sadece âlimlerin açıklamasıyla halk onu anlayabilmiştir.

Kendi zamanının âlimi olan Lengerî Damla da bu ihtiyacı fark edip, öğrencisi Hilvetî'den Türkçe bir Mevlid-i Şerif yazmasını istemiş, şair de bu şerefli işi can u gönülle kabul ederek manzume bir Mevlid kaleme almıştır. Bu eser şimdilik Çağatay edebiyatında tespit edilebilen ilk mevliddir. “*Mevlid-i Şerif Türkî*” namıyla meşhur olan bu eser kısa zamanda şöhret kazanıp pek çok yerde basılmıştır. Örneğin, 1899 senesinde İstanbul’da; 1908, 1911, 1912, 1916 yıllarında ise Taşkent’te taşbaskı usulüyle basılmıştır.

Sovyet devrinde mevlid okumak yasaklanmış olsa da halk Hilvetî’nin mevlidini çeşitli meclislerde gizlice okumuştur. Nihayet bağımsızlığa erişilmesinden sonra Hilvetî’nin mevlidi, Kiril imlasiyla ilk önce Hayrullah Kasım Eltürk tarafından (Hilvetî: 1994), birkaç sene sonra ise Abdülhamid Kurbanov tarafından yayımlanmıştır (Hilvetî: 2000).

Hilvetî ilk önce eserin girişinde telif sebebini beyan etmiş, Allah’a hamd ve Peygamber Efendimiz’e salavatlar getirerek eserine başlamıştır. *Mevlid-i Şerif*’in mahiyeti, onu okuma ve okutmanın faziletlerinden bahsetmiş, çeşitli ibret verici hikâyelerle Peygamber Efendimiz’in dünyaya teşrifini beyan eylemiştir. Nitekim şair, mevlidi beyan ederken Peygamber Efendimiz’in dünyaya gelmesindeki akıl almaz mucizeler; gökyüzü ve zeminin aydınlanması, üzerinde süt gibi bembeyaz, dağ gibi yüksek bir bulutun beklemesi, mübarek çehresinden parlayan nurun etrafa ışık saçması şöyle beyan edilmiştir:

Ol tevellüd gecesi köp vaki’at,
Ruy berdi bî-nihayet mu’cizat.
Amine debdur ki ferzendim resul,
Server-i âlem şafi-yi cüz vu küll.
Tuğulur tunda zemin u asuman,
Boldı ravşan misl u hürşid u cihan.
Boldı peyda baz katta bir bulut,
Kattalıkda tağdek, aklığda süt (Hilvetî, 1992: 33-35).

Resulullah’ın (s.a.s.) ümmetine bıraktığı en yüce mirası, onun güzel ahlakı, sevgisi, şefkati ve merhametidir. Hilvetî, Cebrail ve Mikail (a.s.)’ın kuş şekline girerek Peygamber Efendimiz’in şefkatine tanık olduklarını, mazlumlara yardımcı olduğunu ifade etmektedir:

Kördü ikki kuş Muhammed şefkatin,
Eylegen mazlumlarga himmetin.
Birisi silkindi boldı Cebrail,
Biri Mikail körüng hükm-i Celil (Hilvetî, 1992: 44).

Peygamberimiz Muhammed (s.a.s.)in en büyük mucizelerinden biri de “Miraç”tır. Şair Miraç olayını da ayrıca tarif etmiştir:

Cebrayilge emir kıldı Kirdigâr,
Bî-tavakkuf işbu tûn cennetge bar.
Bir murassa’ tâc ile nurdın kemer,
Hem Burak u bad-ı pâ-y-ı tez u per.
Hülle kim tâ rû pud-i nur irur,
Kim ki der-bar eylese mesrur irur.
İşbu mecmuani sereleb sâz edip,
Bar Habibim kaşığa pervaz edip.
Ange yetkurgil peyamımnı ey Emin,
Seyr kılsun bu geçe Arş u barın (Hilvetî, 1992: 44).

Açıklaması: Hak Teâlâ Cebrail’e emretti, bu gece cennete git, süslü taç ile nurlu kemeri alıp Burak bineğine binip rüzgâr gibi es, baştan ayağa nurlu elbise giy, kim evinin kapısında görse sevin sin, bunları hazırlayıp Habibim’in huzuruna pervaz et, ey Emin, ona müjdem i ulaştır, bu gece Arş’ı ve tümünü temaşa etsin.

Şair eserinin hatime kısmını da şu münacatıyla bitirmiştir:

Ya İlâhi, hastay u biçâremiz,
Fisk u isyân deştide avvâremiz.
Masiyatdür keça kündüz kârımız,
Kalmadı şerm u haya ârımız.
Ümri bi-hude sarf eyledük,
Fikr-ı badğa sineni zarf eyledük (Hilvetî, 1992: 53).

Açıklaması: Ey İlahim, hasta ve çaresiziz, fisk ve isyan çölünde avareyiz, işimiz gece gündüz masiyet oldu, utanç ve hayâmız kalmadı, ömrümüzü boş geçirdik, içimizi kötü düşüncelerle doldurduk.

Hilvetî, döneminin tanınmış bir marifet şairi olarak ilmin övüldüğü “*Kaside-i İlim*”, fıkıh ilimine dair “*Çerağ-ı Mektep*”, seyahatname tarzında olan “*Seyr-i Cibâl*”, mevlid-name türündeki “*Mevlid-i Şerif*” gibi eserleriyle Türkistan’da gelişen dinî edebiyatta kendine özgü bir miras bırakmış, bu geleneğin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur.

Kısaca belirtecek olursak, Mevlid okuma geleneği günümüzde Türklerin hayatında daha da geniş bir anlam kazanarak çok yaygınlaşmış, Peygamber Efendimiz'in doğum günü dışında farklı doğum ve vefat meclislerinde, sünnet düğünlerinde, Kur'ân-ı Kerim hatim merasimlerinde, gençleri askere uğurlama gibi farklı vesilelerle okunmaktadır.

5. Sonuç ve Değerlendirme

19.yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'daki Kazak, Buhara, Hive ve Hokand hanlıkları Çarlık Rusyası'nın istilasına uğramıştır. Dönemdeki bu siyasî sürecin ve millî kurtuluş direnişinin edebiyata yansımaları üzerine muhtasar değinilmiştir. Bunun etkisiyle Türkistan'da oluşan maarifi edebiyatla birlikte, mıntıkada Ahmed Yesevi'nin başlattığı dinî-maarifi edebiyat geleneği de devam etmekteydi. Bu geleneğin temsilcilerinden ve makalede hayatı, eserleri ele alınan Azim Hâce İşan, Meczub Nemengani, Molla Yoldaş Hilvetî gibi mutasavvıf şairler kendi döneminin itibara layık şahsiyetleri olmuşlardır. Onlar kaleme aldıkları eserleriyle hem klasik hem de dinî-maarifi edebiyatta iz bırakmışlardır. Eserlerinde genel olarak Şark'ın klasik ve didaktik edebiyatının, özel olarak ise Ahmed Yesevi ve Ali Şir Nevaî'nin etkilerini görmekteyiz. Örneğin, Hakk'a ve mahlûkata sevginin, peygamberlere, pîr ve üstatlara saygı ifadelerinin güzel örneklerini bu şairlerde görmek mümkündür. Genel olarak bu dönemde eser veren şairlerde görülen ortak ve müşterek değer, onların irfanî görüşleriyle manevî ve sosyal hayatta eşitlik ve adaletin hükmedilmesine, halkın arasında infak-u ihsan yapılmasına, toplumda barışın ve birliğin istikrarına, geçmiş ecdadın hizmetlerine saygı göstermeye çağırılmışlardır. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında Türkistan'da etki yaratan diğer dinî-maarifi edebiyat temsilcilerinin de hayatı ve eserleriyle ilgili çalışmalar devam edecektir.

Sonnotlar

¹ Bu mücadele hakkında geniş bilgi için bkz: Egamnazarov, Alinazar. Sız Bilgan Dükçi İşan, Taşkent: Şark Yayınevi, (Egamnazarov, 1994:144)

² Bkz: Karakaş, Şuayip. Özbek Edebiyatı Yazıları. Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları, (Karakaş, 2012: 10).

³ 2010-2015 yıllarında Güney Kazakistan (bugünkü Türkistan) Valiliği ve araştırmacıları tarafından gerçekleştirilen bu projede eski dönem, orta asır, hanlık dönemi edebiyatı ve 19-20. yüzyıl başındaki edebî mirasla ilgili 311 cilt kitap yayımlanmıştır.

Bu çalışmanın gerçekleşmesinde çok emeği geçen Sayram Tarih Müzesi'nin eski müdürü, araştırmacı-yazar merhum Mirahmad Mirhaldarov'u rahmetle anıyoruz.

⁵ Bkz: Yesevi Takipçilerinin Hikmetleri. Kazınalı Ontustık. Cilt. 92, 1. kısım. Ed: Mirhaldarov, Mirahmad; Taciyev, Hamidulla, Almaty: Nurlı Alem, 2012, s.320; Yesevi Takipçilerinin Hikmetleri. Cilt. 92, 2. kısım, 2013, s. 296; Yesevi Takipçilerinin Hikmetleri. Cilt. 92, 3. kısım, 2013, s. 304.

⁶ Bugüne kadar Azim Hâce İşan'ın hayatı ve eserleriyle ilgili yapılan çalışmalar için bkz: Eraslan, Kemal, "Azim Hâce Hikmetleri", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C.19, 1 Ekim 1971, s.193-230; Azim Hâce. Hikmetler. Ed. Seyfeddin Seyfullah. Taşkent, Fen, 1993; Nadirhan Hasan. Çağatay Şairi Azim Hâce ve Hikmetleri. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. Nisan 2011, sy.191, s.137-143. Makalemizin Azim Hâce kısmında Türk Dünyası Araştırmaları Dergisinde yayımlanan makaleden istifade edilmiştir.

- ⁷ Nizami-Hokandî hakkında bkz: Kayyumî, Polatcan. Tezkire-i Kayyumî, C. I, Taşkent, 1998, s.105-107; Kayyumov, Aziz. Kokand Edebî Muhiti. Taşkent, 1961, s.50-54. Nizami-Hokandî'nin tasavvufî şiirlerinden parçalar "Divan-ı Hikmet" nüshalarında da bulunmaktadır.
- ⁸ Kayyumî, Polatcan. Azim Hâce için "Mevlevî-Nemengânî Molla Hoca İşân'ın oğlu" diye kaydetmiştir. Bkz: Tezkire-i Kayyumî, C. I, s.184.
- ⁹ "Tezkire-i Kayyumî", C. I, s.184. Celalî hakkında bkz: "Tezkire-i Kayyumî", C. I, s.181-183. Celalî'nin şiirlerinden parçalar "Divan-ı Hikmet" mecmualarında da yer almaktadır.
- ¹⁰ Tezkire-i Kayyumî, C. I, s.184; Azim Hâce İşân. Hikmet, s. 3-14; Azîmî, İslam na territori bivşey Rossiyskoy imperii. Vipusk 4, Moskova, 2003, s. 7.
- ¹¹ Corabayev, Atabek. Meczubî'yi Biliyor musunuz veya Meczubilik Hakkında. Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı. 2004, Haziran.
- ¹² Kayyumî, Polatcan. Tezkire-i Kayyumî, C.1, Taşkent, 1998, s. 248.
- ¹³ Corabayev, Atabek. Meczubî'yi Biliyor musunuz veya Meczubilik Hakkında. Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı. 2004, Haziran.
- ¹⁴ Özbekistan Fenler Akademisi Ebu Reyhan Birunî Şarkşinaslık Enstitüsü, Divan-ı Meczub (Türkçe ve Farsça şiirlerinden oluşmaktadır) no. 2125, 2567, 1123/XVIII; Divan-ı Meczub (Farsça) no.1018; Divan-ı Meczub (Türkçe) no.1481; Divan-ı Meczub (Türkçe) no. 2580. Bu nüshada "Sâkî-nâme" manzumesi de yer almıştır.
- ¹⁵ Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü, Tezkire-i Meczub no. 2662.
- ¹⁶ Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü, Hikmet-i Meczub no. 2351/II.
- ¹⁷ Hilvetî, Molla Yoldaş. Divan. Özbekistan Fenler Akademisi Ebu Reyhan Birunî Şarkşinaslık Enstitüsü, no.1870, 38^a58^a; Hilvetî, Molla Yoldaş. Seyr-i Cibâl min Seyrir Rical. Ed: Seyfeddin Seyfullah, Azade Baltabayeva. Taşkent: Fen Yayınevi, 2009; Esra Acar, Molla Yoldaş Hilvetî'nin "Seyr-i Cibâl" Eserinin Dil ve Muhteva Açısından Tahlili. Yüksek Lisans Tezi. Danışman: Doç. Dr. Nodirkhon Khasanov. İstanbul, 2015.
- ¹⁸ Hilvetî. Çerağ-ı mektep, Sağlam itikad – mumine necat. Ed. Baltabayeva, Azade, Sayfullayev, Muhammadsadık. Taşkent: Şark Yayınevi, 2014.
- ¹⁹ Bkz: Hilvetî. Mevlid-i Şerif, Ed: Hanefî Andicanî, M. A. Andican: Andican Neşriyatı, 1992; Mevlid. Ed. Hayrullah Kasım Eltürk. Namangan: Namangan Hakikati Matbaası, 1994; Hilvetî. Mevlid-i Şerif. Ed. Kurbanov A., Abdullayev İ. Nemengan: Nemengan Yayınevi, 2000; Adem Çayan. Molla Yoldaş Hilvetî. Mevlüdü'n-Nebi Aleyhi's selam (inceleme, metin, dizin). Yüksek Lisans Tezi. Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ayhan Çelikbay, Bişkek, 2009.

Kaynakça

- Abdurahimova N.A. (1994). Kolonialnaya sistema vlasti v Turkestane (vtoraya polovina 19 v.-naçalo 20 v.) Avtoref. dis. na soiskaniye uç. step. dok. ist. nauk. Taşkent.
- Acar, Esra. (2015). Molla Yoldaş Hilvetî'nin "Seyr-i Cibâl" Eserinin Dil ve Muhteva Açısından Tahlili. Yüksek Lisans Tezi. Danışman: Doç. Dr. Nodirkhon Khasanov. İstanbul.
- Acluni, İsmail ibn Muhammed. (1351). Keşful-hafa. Cilt.1. Beyrut.
- Aksoy, Hasan. (2006). *Türk Edebiyatında Mevlidler*. Türkler. C.12. Ankara: Yeni Türkiye Yayınevi.
- Alikulova, Naima. (2008). "Meczub Nemengânî'nin Edebi Mirası", *Özbek Dili ve Edebiyatı Dergisi* 4.
- Azim Hâce İşân. (1993). *Hikmet*. Ed. Dr. Seyfeddin Seyfullah. Taşkent.
- Beyaz, yazma nüsha, v.137-138, Mirahmad Mirhaldaroğlu'nun özel kütüphanesi.
- Cumabaev, Mağcan. (2002). *Ölengder men poemalar*. Almaty: Atamura.

- Çolpan, Abdulhamid Süleyman. (1994). Üç Ciltli Eserlerinin Toplamı. C.1 (şairler, dramlar, tercümeleler). Ed. Şarafiddinov, Ozod. Taşkent: G.Gulam Edebiyat ve Sanat Yayınevi.
- Divan-ı Azimî, Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü, 3.kısım, no: 189.
- Divan-ı Meczub. Özbekistan Fenler Akademisi Ebu Reyhan Birunî Şarkşinaslık Enstitüsü, no. 2125, 2567, 1123/XVIII; no.1018; no.1481; no. 2580.
- Halilbekov, Alihan. (1998). *Nemengân Edebî Muhiti*. Taşkent: Ruhfza Yayınevi.
- Hasan, Nadirhan. (2011). “Çağatay Şairi Azim Hâce ve Hikmetleri”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 191, 137-143.
- Hazinî. (1999). *Divan*. Taşkent: Maneviyat.
- Hilvetî. (1992). *Mevlid-i Şerif*. Ed: Haneî Andicanî, M.A. Andican: Andican Neşriyatı.
- –. (1994). *Mevlid*. Ed. Hayrullah Kasım Eltürk. Namangan: Namangan Hakikati Matbaası.
- –. (2000). *Mevlid-i Şerif*. Ed. Kurbanov A., Abdullayev İ. Nemengan: Nemengan Yayınevi.
- –. (2009). *Molla Yoldaş. Seyr-i Cibâl min Seyrir Rical*. Ed: Seyfeddin Seyfullah, Azade Baltabayeva. Taşkent: Fen Yayınevi.
- –. (2014). *Çerağ-ı mektep / Sağlam itikad–mumine necat*. Ed. Baltabayeva, Azade, Sayfullayev, Muhammadsadık. Taşkent: Şark Yayınevi.
- İsmetullah, Abdullah. (2001). *Molla Yoldaş Hilvetî Divan*, Taşkent: Fen Yayınevi.
- Kanayoğlu, Şortanbay. (2014). *Eserler “Kazınalı Ontustik” Çok Ciltli Kitapları*, c.236. Almaty: Nurlı Alem.
- Kasimov, Begali v.d. (2004). *Milli Uyanış Devri Özbek Edebiyatı*. Taşkent: Maneviyat Yayınevi.
- Kayyumî, Polatcan. (1998). *Tezkire-i Kayyumî*, C.1, Taşkent.
- Kızıldaş, Emine. (2012). “17.yy. Sonundan 20.yy. Başına Kadar Yaşayan Fergâna Muhiti Şairleri”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kuruldak, Selver. (2010). Meczub Nemengânî’nin Türkçe Divanı (37-77.varakların incelenmesi). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Mirhaldarov, Mirahmad. Taciyev, Hamidulla. (2012). *Yesevi Takipçilerinin Hikmetleri*. “Kazınalı Ontustik” Çok Ciltli Kitapları, c. 92. Almaty: Nurlı Alem.
- Muhammed, Yusuf ve Muhammed, Sadık. (2008). *Ruhî Terbiye*. C.3. Taşkent: Şark Yayınevi.
- Tosun, Necdet. (2019). *Türkistan Dervişlerinden Yâdigâr. (Orta Asya Türkçesiyle Yazılmış Tasavvufî Eserler)*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Yesevi, Ahmed. (2017). *Divan-ı Hikmet*. Ed. Tatcı, Mustafa. Ankara.
- (2018). *Divan-ı Hikmet*. Ed. İbrahim Hakkul, Nadirhan Hasan. Taşkent: Nevruz Yayınevi.

